

Мусулмон Шарки ўлкаларида аёллар жамиятнинг ижтимоий-маънавий ҳаётида, исломнинг илк давлариданок, ўз сўзларини айтишга имкон топа олганлар. Айникса, шоира ва муганния аёлларни бу йўналишда қилган ишлари алоҳида диққатга сазовор. Тасаввуфнинг шаклланиш босқичида ўз шеърлари билан бу гоёларни тарғиб қилишда катта жонбозлик кўрсатган Робия Адвия (милодий VIII асрда яшаб ижод қилган)нинг адабий мероси кейинги давларда ҳам эътибор ва эътироф доирасидан четда қолмади. Шунингдек, IX аср форс адабиётининг намояндаси бўлмиш Робия Балхий шеърлари ҳам кейинчалик Атторм, Румий, Жомий ва Навоий каби улуғ шоирларнинг эътиборини ўзига тортди.

Давлатчилик соҳасида ҳам аёллар жамият таракқиётининг муайян босқичида ҳал қилувчи рол ўйнаганлари тарихий манбалар ва тадқиқотларда ўз ифодасини топган. Аммо шу билан бирга, аёлларнинг ўрта асрлар тарихи саҳнасидаги мавқеи масаласи ўзининг тугал ва тўлиқ ечимини топган, деб бўлмайди. Чунки, тарихий манбаларда номлари қайд қилинган, аммо илмий жамоатчиликка нотаниш бўлган ижодкор ва сиёсатчи аёллар ҳали жуда кўп. Айникса, мўғуллар истилоси давридаги аёллар қисмати бу-гунги фан учун алоҳида аҳамиятга эга.

Мўғуллар салтанати ва мустабид ҳукумати аёллар, ва умуман, Шарқ аҳолиси учун энг оғир давр ҳисобланади. Башарият цивилизациясининг қадимий ўчоқлари-дан бўлмиш Самарқанд, Бухоро, Марв, Термиз, Нишопур, Балх каби ўнлаб шаҳарларни қултепага айлантириб, бир замон-лар гурқираб ривожланган бу илм-маданият марказларидан факат маҳзун ва қонли хотира қолдирган бу қавм учун жаҳолат ифтиҳор манбаи эди. Шунга қарамайдан, ижодкор аёллар катта жасорат билан ўз қечинмаларини шеърӣ усулда ифода этишга ҳаракат қилганлар. Ўша даврда яшаб ижод қилган Пошшо хотун, Оиша Самарқандӣ, Ғозила Самарқандӣ, Қавқаб каби ижодкор аёлларнинг ижодидан намуналар бугунги илмий жамоатчиликка маълум. Ана шундай шоирлик истеъдоди соҳибаси бўлиш билан бирга, ўз даврининг сиёсий ҳаётига фаол ара-лашган жасоратли аёллардан бири -Ғотима хотундир.

Фотима хотун хакида илк маълумотлар Атомалик Жувайний каламига мансуб "Тарихи Жахонгушойи" китобида келтирилган. Ундан кейинги манбалар, асосан, Жувайний келтирган маълумот-ларни такрорлайдилар. Жувайний келтиришича, асли машхадлик бўлган бу аёл турк зодагонларидан бўлиб, болалигида бошка асирлар катори мўгуллар пойтахти - Коракурумга олиб келиниб, кул бозорида сотилган. У ерда ёш бўлганига карамасдан, ўзининг юксак тарбияси ва ўткир фахм-фаросати билан бошкалардан бир бош баланд турган Фотимани исми бизга номаълум бир гунчачи аёл сотиб олади. Фотима бир муддат шу аёл хизматида бўлиб, хон ва мўгул аъёнларига мўлжалланган чўри ва канизакларга сарой одоби, расм-русумини ўргатади, мусика ва шеър илмидан таълим беради. Касби такозоси туфайли Ўктой кооннинг хотини - Туркина хотун билан танишади ва кўп ўтмай, унинг энг якин кишисига айланади.

Милодий 1261 йили Ўктой коон вафот этади. Тахт вориси - Куюкхон эса хали балогатга етмаган эди. Шунинг учун, мўгуллар ясокининг коидалари бўйича, Туркина хотун валиахд балогатга етгунча давлат бошқарувини ўз кўлига олади ва 1265 йилгача мўгулларнинг чексиз империясига хукмронлик килади. Ушбу даврда Фотима хотун ана шу чексиз империянинг иккинчи нуфузли шахсига айланади. Туркина хотун унга хожиба унвонини беради ва давлат ишларида факат у билан маслахатлаша-диган бўлади. Фотима хотун вазиятдан фойдаланиб, босиб олинган ўлкаларда "солик тизимини тўғри йўлга қўйиш хам-да дехкончиликни ривожлантириш" бахонасида Хуросон ва Мовароуннахрда маҳаллий зодагонларни ҳокимият тепасига келишига ёрдам беради. Бу ислохотга қарши чиққан бош вазир хам айнан Фотима хотун маслахати билан ҳокимиятдан четлаштирилади. Фотима хотунга бир неча марта суикасд уюштирилади, аммо бу суикасдлар ўз вақтида фош этилади. Шунча таҳдид ва қаршиликларга карамасдан, Фотима хотун ўз гоёларини амалга ошириш йўлида собиткадамлик билан курашади.

1265 йили, Куюкхон ҳокимиятни ўз кўлига олганидан сўнг, вазият бирмунча ўзгаради. Фотима хотун давлат ишларига бевосита даҳолат килолмаса хам, ўрта бўғиндаги амалдорлар олдида нуфузи жуда баланд эди. Шунини инобатга олган ҳолда, Куюкхоннинг шахсий шаробдор соқийси бўлмиш Шеруя Алавий унга сиёсий иттифокчиликни таклиф этади, аммо Фотима хотун сиёсий фитналарга бош қўшишни ўзига эп қўрмайди ва Шеруя Алавийнинг таклифини рад этади. Ўзининг пинхона ниятлари фош бўлишидан қўрққан Шеруя Алавий Фотима хотунни сиёсат сахнасидан бутунлай четлаштириш мақсадида уни сеҳргарлик-да айблайди ва неча йилдан бери бедаво дард билан курашиб келаётган Куюкхоннинг иниси - Кутонхон касаллигининг сабабчиси сифатида хоннинг олдида ёмонлайди. Дард зўрлигидан иродаси танаси қаби заифлашган Кутонхон хам ушбу игволарга ишонади ва ҳукмдор акасига мактуб йўллаб, уни Фотима хотуннинг сеҳргарлигидан оғохлантирмоқчи бўлади. Кўп ўтмай, Кутонхон сирли тарзда вафот этади. Куюкхон укасининг ўлимида Фотима хотунни сабабчи деб билиб, онасидан уни олдига юборишни талаб килади. Туркина хотун бунга рад жавоби беради. Фотима хотунни деб она ва подшоҳ ўғли ўрталарида совуқчилик тушади. Куюкхон "агар Фотимани топширмасангиз, ўзингизга хам қатъий чора (ўлим жазоси) қўрилади" оҳангидаги кескин таҳдидларидан сўнг, Туркина хотун Фотимани хон кўлига топширишга мажбур бўлади. Куюкхон Фотимани сеҳргарлик ва хон хонадонига душманлик қилишда айблайди, аммо Фотима буни игво ва бўҳтон эканлигини исботлашга тушади. Фотимани зиндонда мисли қўрилмаган "мўгулча" қийноқлар қутарди. Тирноқларни биттадан

сугуриб олиш, аёвсиз камчилаб, тузнинг устига ёткизиш, сурункали очлик, ташналик туфайли Фотима бу ерда адолат йўклигини англаб етади ва килмаган гуноҳни бўйнига олади. Фотимани намотга ўраб, киздирилган ёгга ташлайдилар, ундан сўнг чалажон танасини кахратон кишда анхорга улок-тириб юборадилар... Фотима хотуннинг ўлимига сабабчи бўлган Шеруя Алавий ҳам қўп ўтмай, ўз килмишига яраша жазосини олади - у ҳам жодугарликда айбланиб, тилка-пора килинган жасадининг бўлаклари шаҳар дарвозалари олдида дорга осилади.

Жувайний Фотима хотун ижодидан иккита рубоий келтиради. Мазкур рубоийлар унинг шоирлик маҳорати ҳам юксак эканлигини кўрсатади.

Тарихдан маълумки, мустабид ҳокимиятнинг тармоқларида фаолият юри-таётган маҳалл;ш амалдорлар муайян нуфуз ва овозга эга бўлгандан кейингина асоратда бўлган халқларнинг энг асосий орзуси - истиклол гоясини рўёбга чиқариш учун курашишга имконият тугилади. Бу ҳақиқатни тўғри англа-ган Фотима хотун маҳаллий зодагонлар ҳокимият тепасига келишлари учун курашди ва бу йўлда ўзи ҳам қурбон бўлди. Шу жиҳатдан, Фотиманинг ҳаёти бугунги замонда ҳам ибратлидир.

Шерзод ЖўРАЕВ,

ТошДШИ, Марказий Осиё халқлари тарихи кафедраси ўқитувчиси